

 <https://doi.org/10.30563/turklad.1114717>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 10.05.2022
Kabul Tarihi / Accepted date	: 05.10.2022
Yayın Tarihi / Date published	: 20.12.2022

Atıf / Citation

Ataniyazowa, B. (2022). Türkmen Dilinde İşliğin Öten Zaman Şekillerinin Övrenilişi. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKİAD)*. 6. Cilt, 2. Sayı, 405-412.

TÜRKMEN DİLİNDE İŞLİĞİN ÖTEN ZAMAN ŞEKİLLERİNİN ÖVRENİLİŞİ

Study of past tense forms of the verb in the Turkmen language

BAHAR ATANIYAZOWA¹

Öz

İşlik grammatikada esasy kategoriýalaryň biri bolup, ol sözlemleri gurnaýan, dolandyryýan ähmiyetli dil serişdesidir. İşlik zamanlary bolsa hemişe sözlemin habary hyzmatynda gelyär we dilde öran köp ulanylýar. Esasan-da, geplenilip durlan wagta çenli bolan döwürde amala aşan gymyldy-hereketiň yüze çykyşyny görkezýän serişdeler türkmen dilinde dürli-dürlüdür. Adamzadyň dili kemala gelen döwründen başlap, münýyllyklaryň dowamynda dürli yagdaýy, gymyldy-hereketi aňlatmak üçin, bir hereketiň dowamly-dowamsyz, anyk ýa anyk däl, gepleýäniň özüniň şayatlygynda ýa eşitmegine görä bolup geçen işi, gymyldyny aňladýan yörite dil serişdeleri häzirki güne çenli kämilleşip gelipdir.

Türki dillerde işliğin öten zaman şekili grammatikanyň in wajyp we çylşyrymly kategoriýalarynyň biridir. Onuň ylmy taýdan övrenilişi orta asyrlardan başlapdyr. Türkologlaryň bu mesele boýunça eden işleri, esasan, işliğin öten zaman şekilleriniň dürli meseleleri taryhy hem-de häzirki zaman türki dillerinde ösüşi, ulanylyşy bilen baglanyşyklydyr.

Anahtar Kelimeler: Türkmen Dili, İşlik, Öten Zaman.

Abstract

Verb is one of the main categories in grammar and it is an important language tool that organizes and controls sentences. Verb tenses always come in the service of the predicate of a sentence and are widely used in the language. In particular, the means of indicating the origin of the movement that took place in the period before the speech are different in the Turkmen language. From the time a nation and its language were formed, the following special language devices were found to denote the status and action of the verb: Progressive or non-progressive; definite or indefinite; the action experienced by the speaker or the action heard by the speaker.

¹ Dr., Döwletmemmet Azadı Adındaki Türkmen Millî Dünya Dilleri Enstitüsü Öğretim Görevlisi, Aşgabat/Türkmenistan. El-mek: bataniyazowa1991@gmail.com

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7290-682X>

The past tense form of the verb in the Turkic languages is one of the most important and complex categories of grammar. Its scientific study dates back to the Middle Ages. The work of the Turkologists on this subject is mainly concerned with the development and use of various problems of the past forms of the verb in the historical and modern Turkic languages.

Keywords: Turkmen Language, Verb, Past Tense

1. Giriş

İşlik grammatikada esasy kategoriýalaryň biri bolup, ol sözlemleri gurnaýan, dolandyran ähmiyetli dil serişdesidir. İşlik zamanlary bolsa hemişe sözlemin habary hyzmatynda gelyär we dilde öran köp ulanylýar. Esasan-da, geplenilip durlan wagta çenli bolan döwürde amala aşan gymyldy-hereketiň yüze çykyşyny görkezýän serişdeler türkmen dilinde dürli-dürlüdür. Adamzadyň dili kemala gelen döwründen başlap, müňýyllyklaryň dowamynda dürli yagdaýy, gymyldy-hereketi aňlatmak üçin, bir hereketiň dowamly-dowamsyz, anyk ýa anyk däl, gepleýäniň özüniň şayatlygynda ýa eşitmegine görä bolup geçen işi, gymyldyny aňladýan yörite dil serişdeleri häzirki güne çenli taplanyp gelipdir.

Türki dillerde işligiň öten zaman şekili grammatikanyň in wajyp we çylşyrymly kategoriýalarynyň biridir. Onuň ylmy taýdan öwrenilişi orta asyrlardan başlapdyr. Türkologlaryň bu mesele boýunça eden işleri, esasan, işligiň öten zaman şekilleriniň dürli meseleleri taryhy hem-de häzirki zaman türki dillerinde ösüşi, ulanylyşy bilen baglanyşyklydyr.

İşligiň öten zamanynyň taryhy boýunça ýazylan işlerde, esasan, aýry-aýry şekilleriň gelip çykyşy, olaryň gurluşynda bolup geçen özgermeler derňelýär. Elbetde, bu goşulmalaryň gelip çykyşy baradaky garaýyşlar birmeňzeş däl. Mysal üçin, -dy/-di goşulmaly mälim öten zaman şekiliniň emele gelşi, onda bolup geçen özgermeleri barada türkologlaryň aşakda berlen garaýyşlaryny getirip bolar.

-dy/-di öten zaman şekiliniň iş adyndan gelip çykandygyny P.Melioranskiý (1900: 35) nygtaýar, J.Deni (1920: 110) bolsa ony-dyk, -dik şekiliniň gysgaldylan görnüşi hasaplaýar. A.Kazambek (1846: 78) öz gezeginde -dy/-di şekiliniň kömekçi işligiň gysga görnüşi, A.N.Kononow (1950: 115) -dy/-di goşulmasynyň üçünji ýöňkemäniň degişlilik affiksiniň gadymky görnüşidigini tassyklaýar. Türkologlar O.B.Býotling bilen A.P.Poseluyewskiý (1947: 4-5) hem -dy/-di goşulmasynyň esasynda -dyk şekiliniň ýatandygyny belleýär.

Belli türkolog N.A.Baskakow (1951:215) -dy/-di şekiliniň ön ortak işlik şekili bolup, -tyk/ -tik affiksli ortak işligiň fonetik ösüşiniň netijesidigini nygtaýar. P.I.Kuznesow (1960: 40) bolsa -dyk şekiliniň ön zaman aňladyp, soň -dy görnüşe geçendigi barada ýazýar.

Türkmen dili bilen ýakyn garyndaş hasaplanýan azerbajjan dilinde hem işlik zamanlary baradaky anyk maglumatlar “Azerbajjan diliniň grammatikasy” atly kitapda berilýär (Azerbajjan diliniň grammatikasy, 1971;78).

Häzirki zaman türkmen dilindäkiden tapawutlylykda, azerbajjan dilinde işligiň öten zamanynyň ýasalyşynda zaman goşulmalarynyň köp wariantlylygyny synlamak bolýar. Şunuň ýaly-da bu goşulmalar käbir fonetik özgermeleri başdan geçirendigini, şeýle-de häzirki zaman türkmen dilinde arhaizmleşen formalaryň azerbajjan dilinde häzire çenli işjeňligi bilen tapawutlanýar. Bu işde awtor öten zaman işligini 1) kategorik öten zaman; 2) hekaýa öten zaman; 3) mälim imperfekt; 4) nämälim imperfekt; 5) öňki geljek öten zaman; 6) daş öten zaman; 7) dowamly öten zaman ýaly toparlara bölýär. Bular ýasalyşy boýunça hem türkmen dilindäki öten zaman şekillerine meňzeş. Türkmen dilinde könelişen ýa ulanylyşyny daraldan ýa-da ýitiren -myş/-miş, idi ýaly bölekler azerbajjan dilinde öz işjeňligini saklaýar (Azerbajjan diliniň grammatikasy, 1960:79).

Türkmen dili bilen ýakyn garyndaş bolan dillerde käbir şekilleriň ulanylyşy barada N.K.Dmitriýew şeýle ýazýar: “Mälim bolşy ýaly, perfektiň -mysş şekili türk dili üçin häsiýetli bolup (azerbaýjan dili üçin seýregräk, türkmen dili üçin bolsa örän seýrek hasaplanýar), türki dilleriň beýlekileri üçin aýratyn manyly rudiment (iş ady) hökmünde duş gelýär” (Dmitriýew 1962:256). Gagauz dili bu babatda türk diline golaý bolup, ondan diňe şahs görkezýän affiksleriň (habarlyk goşulmalaryň) aýratyn topary hökmünde tapawutlanýar (Pokrowskaýa 1964:194).

Türkmen dilinde hem işlik zamanlary bilen baglanyşykly akademik B.Çaryýarow (1969:7) we dilçi alymlar E.Gajarowa (1990:6), Ö.Allanazarow (1975:2) tarapyndan dürli pikirler öňe sürülýär. Bu meseläniň käbir beýleki taraplary türkmen dilçi alymlary tarapyndan ýüz ugra gozgalypdyr we ýokarky awtorlaryň pikirleri A.Borjakow (1959;130), B.Hojaýew (1978;110), M.Söýegow (1984) we beýlekiler tarapyndan ösdürilýär.

Ýokarda ady agzalan türkmen dilçileriniň işlik zamanlary boýunça ýa-da onuň bilen baglanyşykly ýazan işleriniň birnäçesi deňeşdirme nukdaýnazardan geçirilen derňewlerdir. Olarda türkmen dili bilen ýakyn garyndaş bolan türk, azerbaýjan, gagauz dillerinde işligiň zaman şekilleri deňeşdirilýär. E.Gajarowanyň işi bolsa (E.Gajarowa,1990:6) diňe türkmen diliniň taryhy materiallaryna esaslanýar. Muňa garamazdan, XVIII–XIX asyrlarda türkmen diliniň işlik zamanlaryň öwrenilişi boýunça berilýän materiallar garyndaş türki dillerde öwrenilişi bilen köp ýagdaýda gabat gelýär. Munuň sebäbini şol döwürde türki dilleriň gutarnykly aýrybaşgalaşyp ýetişmändigi, bu dilleriň dil çeşmeleriniň meňzeşligi ýaly dil kanunalaýyklyklary bilen düşündürmek mümkin.

E.Gajarowanyň ady agzalan derňewinde öten zaman işligi kategorik öten zaman, perfekt, imperfekt, plýuskwamperfekt ýaly görnüşlere bölünip berilýär (E.Gajarowa, 1990:14).

Işde aýdylýan kategorik öten zaman şekili häzirkiki zaman türkmen dilindäki işligiň -dy/-di görnüşidir. Onuň XVIII–XIX asyrlarda ulanylyş aýratynlygyny, gelip çykyşyny yzarlanylnda, bu şekiliň dürli hili görnüşlerde ulanylyandygyna göz ýetirmek bolýar.

Bu işiň ähmiýetli taraplarynyň biri-de kategorik öten zamana häsiýetli bolan grammatik aýratynlyklaryň giňişleýin seljerilmegidir. Bu şekili kabul eden işlikleriň ýöňkemedede üýtgeýşi, häzirkiki zamanda ulanylyan görnüşi doly görkezilýär. Onuň fonetik wariantlary (-tig, -ty, -dy) berilýär. Mälim öten zaman şekiline many taýdan gabat gelýändigini barada aýdylýar. Öten zamanyň bu görnüşiniň ýokluk galybynyň, sorag şekiliniň ýasalýşy, ulanylyşy hakynda agzalyp geçilýär (E.Gajarowa,1990:27).

E.Gajarowanyň işinde öten zaman şekilleriniň ýene bir görnüşi bolan perfekt barada durlup geçilýär. Onuň –mysş/-miş görnüşiniň işjeňligi pesselip, ulanyşdan galmak derejesine ýetendigi yzarlanylýar. Perfektiň şekilleri hökmünde -mysş-miş, -yp/-ip, -an/-en, -gan/-gen affiksleri görkezilýär (E.Gajarowa, 1990:32). Olaryň birlik we köplük san goşulmalaryny kabul edişindäki, ýöňkemedede üýtgeýşindäki tapawutlar öwrenilýär. Derňew ýazuw ýadygärliklerinden alnan köp sanly mysallar bilen berkidilýär.

Işligiň -mysş/-miş şekiliniň XVIII – XIX asyrlarda türkmen dilinde öten zamany aňlatmak üçin ulanylyp, soňra ony kabul edýän işlikleriň käbiriniň substantiwleşmek (atlaşmak) ýagdaýynyň başdan geçirişi mysallar arkaly düşündirilýär. Bu şekiliň beýleki garyndaş dillerde işjeň ulanylyşy, şeýle-de, türkmen dilinde käbir aňlatmalarda saklanyp galyşy seljerilýär. Bu şekil barada E.Gajarowa şeýle ýazýar: “Ýazuw ýadygärlikleriň faktlaryna esaslanyp, şeýle netijä gelmek mümkin, ýagny –mysş/-miş formasy türkmen dilinde hem köp funksiýaly aktiw ulanylan formalaryň biri bolupdyr. Wagtyň geçmegi bilen bolsa ony türkmen dilinden beýleki formalar (-an/-gan, -yp) gysyp çykarypdyr. Häzirkiki zaman türkmen edebi dilinde –mysş/-miş formanyň öňki wagtda ulanylyşyndan diňe bir galyndy hökmünde öçgün yz galypdyr.” (E.Gajarowa, 1990; 52).

“Perfektiň beýleki bir formasy –yp/-ip goşulmasy hal işliginden ýasalypdyr. Türkmen diliniň ýazuw ýadygärliklerinde perfektiň bu görnüşi –yp/-ip affiksli hal işliginden we ”T (d)

urur” ýa-da şunuň gysgalan –t(d) up şekilinden emele gelipdir.” (E.Gajarowa, 1990:52). Ol häzirki zaman türkmen dilinde diňe üçünji ýöňkemedede saklanypdyr.

Bu şekil häzirki zaman türkmen dilinde –ypdy/-updu, –üpdü/-ipdi goşulmaly öňki öten zaman şekiline many taýdan gabat gelýär. Onuň ýokluk galyby -man/-mân affiksiniň kömegi bilen ýasalýar. Ol birlik we köplük sanda ulanylýar.

“Türkmen diliniň ýazuw ýadygärliklerinde perfektiň bu görnüşi -gan/-gen we –d(t) yp (<turur) formalaryndan ýasalypdyr.” (E.Gajarowa, 1990; 64).

Bu şekil häzirki zaman türkmen dilinde hereketiň öňki zamanda başlap, häzir hem dowam edýändigini görkezme üçin ulanylýar. Ol başgaça, nämälim hekaýa öten zaman şekili diýlip atlandyrylýar we -andyr/-endir goşulmalaryň kömegi arkaly aňladylýar. Ol uzak taryhy ýoly geçipdir. Edil beýleki şekiller ýaly barlyk we ýokluk galybda, birlik we köplük sanlarda ulanylyp bilinýär.

“Imperfekt ýazuw ýadygärliklerinde -yp/-ip, -up/-üp, -ar/-er formasynyndan we erdi (erti)-den emele gelipdir.” (E.Gajarowa, 1990:74). Häzirki zamanda -ardy/-erdi ýaly formada ulanylýar. Ol nämälim öten zamany aňladýar. Beýleki görnüşler ýaly barlyk, ýokluk formalarda, birlik we köplük sanlarda gelip bilýär.

“Plýuskwamperfektiň dört hili formasy ulanylypdyr:

- 1) –myş/-miş +erdi;
- 2) –yp, -ip +erdi;
- 3) –an, -gan, -en, -gen+erdi;
- 4) –dy, -di +erdi.

Häzirki zaman türkmen dilinde bu forma hekaýa öten zaman diýlip atlandyrylýar we -an/–en görnüşinde ulanylýar. Barlyk we ýokluk şekilde gelip bilýär” (E.Gajarowa 1990: 65).

E.Gajarowanyň şu derňewinden görnüşi ýaly, diliň ösüş taryhynyň belli bir döwründe ulanylan öten zaman şekiliniň käbir görnüşleri ulanylyşdan galypdyr ýa-da özgermelere sezewar bolupdyr. Käbir şekilleri bolsa soňky ösüşiň önümidir. Mysal üçin, -jakdy/-jekdi hyýal-meýil öten zaman şekili awtoryň derňewinde duşmaýar.

“Türkmen diliniň ýazuw ýadygärliklerinde plýuskwamperfektiň -dy+erdi formasy örän seýrek duşýar. Häzirki zaman türkmen edebi dilinde bolsa ol ulanyşdan galypdyr.” (E.Gajarowa 1990: 94).

Jemläp aýdylanda, “Türkmen diliniň ýazuw ýadygärliklerinde işligiň öten zamanyny aňladýan formalar häzirki zaman türkmen edebi dilinde ulanylýan affikslere garanda san taýdan köpdür.” (B.Çaryýarow, 1969: 94).

Türkmen dilinde bu kategoriýany aňladýan adalgalaryň köpdürlüligi onuň esasy aýratynlygydyr. Mysal üçin, E.Gajarowanyň, şol sanda köp sanly türkologlaryň işlerinde-de bu kategoriýa umumy dil biliminde ulanylýan adalganyň kömegi bilen berilýär. Yöne “Türkmen diliniň grammatikasy. Morfologiýa” atly soňky çapdan çykan işde olar türkmençe adalgalar (terminler) arkaly aňladylýar (E.Gajarowa, 2000:251). Mysal üçin:

- 1) mälim öten zaman;
- 2) mälim dowamly öten zaman;
- 3) nämälim dowamly öten zaman;
- 4) hyýal-meýil öten zaman;
- 5) öňki öten zaman;

6) nämälim hekaýa öten zaman;

7) subýektiv öten zaman.

Türki dillerdäki zaman şekillerini derňemek boýunça monografiýalar, kandidatlyk dissertasiýalary, köp sanly makalalar ýazylypdy. Şunuň bilen bir hatarda işlik zamanlary birnäçe türki dillerde deňeşdirilip öwrenildi.

Şeýle işleriň biri-de dilçi alym, akademik B.Çaryýarowyň “Günorta-günbatar türki dillerde işlik zamanlary” (Çaryýarow, 1969) atly düýpli monografik işidir.

Bu monografiýada işlik zamanlary derňelýär. Awtoryň belleýşi ýaly, habar işlikleri “öten, häzirkiki we geljek zamanlaryň hemmesini görkezip bilýär. Hereketiň her bir zamana degişlidigini bildirmäge hyzmat edýän ýörite goşulmalary bar. Şeýlelikde, zamanlaryň grammatik kategoriýasy diýlende, habar işlikleriniň zaman aňladyşy düşünilýär.” (Çaryýarow, 1969: 4).

Şu mesele boýunça beýleki ylmy çeşmelerde bellenip geçilişi ýaly, işligiň zamany sözlenilýän pursatyň hereketiň ýüze çykýan wagtyna bolan gatnaşygyna görä kesgitlenilýär. Öten zamana degişli işlikler sözlenilýän pursatdan öň, häzirkiki zaman sözlenilýän pursatda amala aşýan hereketi, geljek zaman sözlenilýän pursatdan soň amala aşjak hereketi aňladýar diýen düşünjeden ugur alynýar.

Beýleki işlerden tapawutlylykda, bu işde ilkinji gezek türki dilleriň günorta-günbatar toparyna degişli bolan iň ýakyn garyndyş diller hasaplanylýan türkmen, türk, azerbaýjan, gagauz dillerinde ullanylýan zaman şekilleri öwrenilipdir.

Derňewde işlik zamanlary ilki geljek, soňra häzirkiki we soňundan öten zaman şekilleri tertibinde garalyp geçilýär. Awtor öten zaman şekillerini ýasaýan çylşyrymly goşulmalara aýratyn üns beripdir, sebäbi türki dilleriň ählisinde diýen ýaly öten zaman işlikleri gurluş taýdan has köpdürlüdür, olaryň ýasalyşyna geljek, häzirkiki we öten zaman şekilleri çylşyrymly goşulmanyň düzüm bölegi hökmünde gatnaşýarlar.

Bu işde öten zaman işlik şekilleriniň ýasalyşy ýönekeý we çylşyrymly ýaly iki topara bölünýär. Üç sany esasy bapdan ybarat bolan bu kitabyň her babynyň başynda, şol sanda öten zaman işlik şekili babatda, meseläniň öwreniliş taryhy, bu zaman şekiliniň gelip çykyşy, ol boýunça türki dilleri derňemegiň esasynda öňe sürülýän garaýyşlar beýan edilýär.

Kitap boýunça bellemeli zatlaryň biri-de, öten zaman üçin şertli ulanylýan adalgalaryň köpdürlüligi, olaryň derňew üçin saýlanyp alnyşy ýa-da öten zaman işlik şekilleriniň toparlara bölünüşinde birligiň saklanmazlygy ýaly birnäçe meseleler boýunça gürrüň edilmegi we ol boýunça esasy netije çykarylmanydyr.

B.Çaryýarow öten zaman işliginiň ýönekeý şekilini iki topara: mälüm öten zaman we nämälim öten zaman şekillerine bölýär (B.Çaryýarow, 1969:169).

Awtor öten zaman işliginiň çylşyrymly şekillerini mälüm dowamly öten zaman, nämälim dowamly öten zaman, geljek öten zaman we öňki öten zaman diýen toparlara bölýär.

Türkmen dilinde işligiň öten zaman şekillerini toparlara bölmekde awtorlaryň pikirleri birmeňzeş däldir. Mysal üçin, öten zaman şekilleri “Häzirkiki zaman türkmen dili” atly kitapda 17 topara bölünse (Häzirkiki zaman türkmen dili, 1960:377), Ö.Allanazarowyň şu tema bagyşlanan “Häzirkiki zaman türkmen edebi dilinde işligiň öten zaman şekili” atly dissertasion işinde 12 topara bölünýär (Ö.Allanazarow, 1975).

Akademik B.Çaryýarowyň ýokarda agzalan işinde bolsa bu san ep-esli kemeldilip, öten zaman işlik şekilleri alty topara bölünýär (B.Çaryýarow, 1969: 169). Beýleki işlerden tapawutlylykda, awtor habar işliklerini almak bilen çäklenipdir. Alymyň pikiriçe, zaman şekillerini habar işlikleri görkezýär.

Bu işde öten zaman işlik şekilleri gelip çykyşy, manysy we ulanylyş aýratynlyklary taýdan aýry-aýrylykda öwrenilýär. Awtor nämälim öten zaman şekiliniň aňladyş serişdeleriniň dürlüligi, olaryň häzirki zaman türkmen dilinde -mys/-miş we -yp/-ip şekilleriniň ulanylyşdan galandygy, diňe -an/-en şekiliniň öten zamany aňlatmakda öz hyzmatyny saklap galyşy barada anyk mysallara ýüzlenip pikir ýöredýär. Şu ýerde ýönekeý şekilleriň çylşyrymly görnüşleriň ýasalmagyna gatnaşýandygy belenilýär. Bularyň ýöňkeme goşulmalaryny kabul edişi, ýokluk şekilleriniň galybynyň ýasalýşy görkezilýär (B.Çaryýarow, 1969: 272).

Ö.Allanazarowyň “Прошедшее время в современном туркменском литературном языке” atly işi (Allanazarov 1975: 70) öz önünde häzirki zaman türkmen dilinde bar bolan öten zaman şekilleriniň ähli görnüşini beýan edýär, olary morfologik, semantik we sintaktik görkezijileri esasynda tertipleşdirip, grammatik hem-de stilistik taýdan ulanylyş öwüşginlerini açyp görkezýär. İşde XVII-XIX asyrlarda ýazylan çeper eserlerden, gadymy ýazuw ýadygärliklerinden alnan mysallar peýdalanylýar.

Diliň ösüş taryhynda öten zaman işligi düýp işlige şekil ýasaýjy –dy/-di,-mys/-miş, -dyr/-dir we eken goşulmalarynyň goşulmagy bilen ýasalypdyr. Işniň birinji babynda bu meseläniň öwreniliş taryhy içgin yzarlanylýar. Öten zaman şekiliniň toparlara bölünüş meselesinde ol A.P.Poseluyewskiniň düzen toparlaryny görkezýär. Soňra bu meselede öz garaşyny beýan edýär. Awtor 12 sany topary bellemek bilen, öten zaman şekilleriniň hataryna öten zamanyň işlik habary bolmadyk isleg-arzuw, şert we ş.m. şekillerini hem girizýär (Allanazarow 1975: 12).

Işde mekdep grammatikasynda öten zaman işlik şekilleriniň berlişi, bu boýunça ýörite işler baradaky pikirler hem agzalyppdyr. Umuman, Ö.Allanazarowyň bu işinde hem öten zaman şekilleriniň türki dillerde öwrenilişi barada maglumatlar berilýär. Awtor öten zaman şekillerini işlik habary görnüşinde gelende 5 topara bölýär. Olaryň yzyndan isleg, şert, hökmanlyk, arzuw, modal şekilleri getirýär (Allanazarow 1975: 23).

Alymyň öten zaman işlik şekilleriniň gelip çykyşy boýunça aýdýan pikirleri beýleki awtorlaryň garaýyşlary bilen belli bir derejede gabat gelýär. Ol hem her bir şekiliň ýokluk, barlyk görnüşleriniň ýasalýşy, olaryň ýöňkemedä üýtgeýşi, san goşulmalaryny kabul edişi boýunça derňew geçirýär. Adalga ulanmakda awtor beýleki alymlar bilen birlik saklamaýar. Mysal üçin, E.Gajarowanyň “plýuskwamperfekt” diýip atlandyran görnüşine “öňki öten zaman”, “perfekt” adalgasyna derek “kategorik öten zaman” adalgalary ulanýar (Allanazarow 1975: 12).

Şeýlelikde, awtor pikirini şeýle beýan edýär: “Türkmen dilinde işligiň öten zamany dürli hili grammatik şekiller arkaly aňladylyar. Olar emele gelşi boýunça analitik we sintetik täre degişli” (Allanazarow 1975: 132).

2007-nji ýyla çenli orta mekdepler üçin düzülen okuw kitaplarynda öten zamanyň gutarnykly öten zaman şekili (-dy/-di) we dowamly öten zaman şekilleri (-yardy/-yardi,-ardy/-erdi); 2007-nji ýylda düzülen “Türkmen dili” (10-11-12) okuw maksatnamasynda VI synpda anyk, dowamly we daş öten zaman (Türkmen Dili 2009: 30) görnüşleri berilýär.

Şiwe şertlerinde işlik zamanlaryny öwretmek meselesine degişli ýazylan dissertasiýada hem ýokarda agzalan öten zaman şekilleri derňew obýektine alnypdyr we olaryň mekdepde öwrenilmeginiň zerurlygy belenlipdir. Şeýle-de türkmen diliniň gepleşiklerinde işlikleriň zaman aňladyş aýratynlygyny dilçi alym R.Berdiyew hem öz işinde belläp geçýär (Berdiyew 1988).

Belli bolşy ýaly, türkmen nusgawy eserlerinden alnan mysallar hemişe häzirki zaman türkmen dilinde ulanylyşy bilen deň hem gelmeýär, sebäbi diliň ösüş taryhy belli bir şekiliň işjeň ýagdaýda galmagyna, beýlekisiniň ulanylyşynyň peselmegine, hatda ýitip gitmegine getiripdir. Şunuň özi-de, çeper eserlerden alnan mysalyň kä ýagdaýda häzirki zaman dil ulanylyşy bilen gabat gelmeýändigini görkezýär. Mysal üçin, E.Gajarowanyň görkezýän “–mys/-miş+erdi”; “-yp/-ip+erdi”; “-dy,-di+erdi” şekilleri (Gajarova 1990: 33) XVIII-XIX

asyrlarda türkmen dilinde öten zamany aňlatmak üçin işjeň ulanylan bolsa, häzirki zaman türkmen dili üçin ol könelişen şekil diýlip kabul edilýär. Akademik B.Çaryýarow bu şekilleriň hakykatdan-da, XVIII-XIX asyrlarda öten zaman işligini ýasamak üçin ulanylandygy, onuň saklanyp galan ýerlerini türkmen dilindäki käbir sözden, şol sanda garyndaş diller bolan türk, azerbaýjan dillerinde häzir hem işjeň işledilişi barada ýazýar.

İşligiň öten zamany boýunça geçirilen derňewlerde türkmen alymlarynyň arasynda hem deň garaýyşlaryň bolmazlygy obýektiw we ylmy taýdan anyk bolanlaryny saýlamak, anyklamak işine öz täsirini ýetirýär.

Şeýlelikde, türkmen dilinde işligiň öten zaman şekilleriniň öwrenilişi babatda aşakdaky netijelere gelmek mümkin:

1. Türkmen dilinde işligiň öten zaman şekilleri XV asyryň birinji ýarymyndan bäri öwrenilip gelinýär.

2. A. Allazarow, E. Gajarowa, B. Çaryýarow ýaly alymlaryň işlerinde bu mesele ylmy taýdan ýörite öwrenilýär.

3. Ýerine ýetirilene işlerde öten zaman işliginiň görnüşleri kesgitlenýär, onuň beýleki zaman şekilleri bilen tapawudy açylyp görkezilýär.

4. Türkmen dilinde bu kategoriýany aňladýan adalgalaryň köpdürlüligi onuň esasy aýratynlygydyr. “Türkmen diliniň grammatikasyna (2000)” atly işde olar türkmençe adalgalar (terminler) arkaly aňladylýar. Mysal üçin:

- 1) mälim öten zaman;
- 2) mälim dowamly öten zaman;
- 3) nämälim dowamly öten zaman;
- 4) hyýal-meýil öten zaman;
- 5) öňki öten zaman;
- 6) nämälim hekaýa öten zaman;
- 7) subýektiw öten zaman.

5. Alymlaryň geçiren derňewleri gitdigiçe çuňlaşdyrylypdyr. Olaryň netijeleri okuw kitaplaryna, “Türkmen diliniň grammatikasyna (2000)”, lingwistik sözlüklere girizilipdir.

Kaynakça

Allazarow, O. (1975). *Häzirki zaman türkmen edebi dilinde öten zaman*. Aşgabat: Ylym.

Ahundow, A. we beýlekiler. (1960). *Azerbaýjan diliniň grammatikasy*. Baku: Elm.

Baskakow, N.A. (1951). *Türk dillerinde –dy / -ty gatnaşyjlary, Moskwanyň Gündogar öwreniş institutynyň maglumatlary*. Moskwa: Nauka.

Berdiew, R. (1988). *Türkmen diliniň dialektlerinde we gepleşiklerinde işlikler*. Aşgabat: Ylym.

Boşjakow, A. (1959). *Türkmen dilinde öten zaman ortak işligi (Учёные записки Ташаузского педагогического института)*. Daşoguz.

Çaryýarow, B. (1969). *Günorta-günbatar türki dillerde işlik zamanlary*. Aşgabat: Ylym.

Deny, J. (1920). *Grammaire de la langue turgue (dialekte osmanli)*. Paris.

Dmitriýew, N.K. (1962). *Türk dilleriniň gurluşy*. Moskava: Nauka.

Gajarowa, E. (1990). *Türkmen diliniň ýazuw ýadygärliklerinde işligiň öten zaman formalary*. Aşgabat: Ylym.

Hojayew, B. (1978). *Häzirki zaman türkmen dilinde işlik formalary*. Aşgabat: Ylym.

Kazembek, M.A. (1846). *Türk-tatar diliniň umumy grammatikasy*. Kazan.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

Bu çalışmanın yazar/yazarları, ... Üniversitesi ..... Etik Kurulu'nun tarih ..... sayı ..... ve karar..... ile etik kurul izin belgesi almış olduklarını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.